

Bevezető

Lassan a testtel! – szoktuk mondani nyugtatás, csillapítás kifejezéseként olyan személynek, aki meggondolatlanul heveskedik: ne hirtelenkedd el, jól fontold meg a dolgot! *Test* szavunk már a XIII. század eleje óta ‘holttest’ jelentésben is használatos volt, amint erről a *Halotti beszéd* alábbi sora is tanúskodik: „Vimággymuk [‘imádkozzunk’] ez szegin ember lilki ért [‘lelkéért’], [...] kinek ez nopun testét tümettyük.” De idézhetünk Arany János Hamlet-fordításából is, amelyben Laertes így rendelkezik húga temetéséről: „Tegyék a földbe; / Szeplőtlen szűz testéből violák / Fakadjanak!” (V, 1). O. Nagy Gábor, a magyar szólások kiváló kutatója *Mi fán terem?* című könyvében rámutatott, hogy főleg temetési szöveggörnyezethez kapcsolódik a *test* szó ‘holttest’ jelentésben való használata, és fenti szólásunk is temetési szokáshoz kapcsolódik. Falusi temetéseken, ahol nem volt gyászkocsi vagy éppenséggel nem tellett halottaskocsi bérlésére, a temetési menet élén négy ember vállon vitte a koporsót. Gyakran előfordult, hogy a főleg idősebbekből álló gyászmenet – kivált esős időben a sáros, csúszós úton – leszakadt vagy lemaradt a koporsót vivőktől, akik viszont szerettek volna terhüktől mielőbb megszabadulni. A menet együtt maradása azonban már csak azért is kívánatos volt, hogy a gyászolók együtt énekelhessék a halottkísérő éneket. Így aztán a gyászkíséret tagjai halkán oda-odaszóltak a koporsót vivőknek: „Lassan a testtel!” – azaz ne vigyék olyan gyorsan a holttestet, mert lemaradtak az elhunyt hozzátartozói, ismerősei.

A minden nyelv sava-borsát alkotó szólások (*vkinek vmihez nem fűlik a foga*), szóláshasonlatok (*vkinek úgy jár a lába, mint a motolla*), szójárások (**A nyakam(at) teszem rá!**), közmondások (**Szemet szemért, fogat fogért.**) alkotóelemei az emberhez, az embert körülvevő világhoz kapcsolódnak. Az alkotóelemek kitüntetett forrásának számítanak az állatok, a növények, a természeti jelenségek, a használati tárgyak, az emberi testrészek stb.

A most közreadott gyűjtemény azokat a magyar szólásokat, szójárásokat, helyzetmondásokat, közmondásokat tartalmazza, amelyekben valamilyen emberi testrész vagy szerv található. Az anyag gyűjtése során ennek megfelelően az állati testrészeket, szerveket (*szárny, szarv* stb.) nem vettük figyelembe, kivéve, ha azok – különösen a bizalmas, szlenges

nyelvhasználatban – valamely emberi testrész szinonimájaként működnek (pl. *agyar* ‘fog’, *farok* ‘hímvevő’). Nem tekintettük továbbá testrésznek a testnedveket (*vér, könny, velő, izzadság* stb.) és a különféle szőrzetfajtákat, hajviseleteket (*bajusz, haj, hajszál, szakáll, szemöldök, szempilla, konty* stb.) sem.

A magyar nyelv ősi, évszázadok óta a mai napig használatos, közkeletű szokásmondásainak rögzítése mellett hagyományőrző és népszerűsítő szándékkal szép számban szerepeltettünk régebbi gyűjtésekből származó népies, tájnyelvi, nyelvjárási kifejezéseket is.

Nem feledkeztünk meg a mai köznyelvre jellemző fordulatokról sem, azokról tehát, amelyeket a mai iskolázott, főleg fiatal, illetve középkorú magyar anyanyelvű beszélő ismer, használ vagy – jelentéstartalmát megismerendő – keres. Ez utóbbi területen külön figyelmet szenteltünk a SZLENG minősítésű kifejezéseknek. Ezek beszélt nyelvi szókincsünknek olyan újabb, sokszor még kialakulóban lévő képződményei, amelyek a kevésbé igényes, igen fesztelen és tréfás nyelvhasználatban, az újtásra nagyon hajlamos argóban és a diáknyelvben fordulnak elő. A szlengre általában jellemző a szókimondó, helyenként vulgáris, durva kifejezőmód, elsősorban a társadalom által egyébként tabuként kezelt területeken. Mivel azonban ezek is a nyelvhez tartozó elemek, a szótárban való szerepeltetésüktől – módjával és bizonyos, szükségszerűen szubjektív módon megvont határon belül – nem tekinthetünk el. Esztétikai megítélésüket, használatuk korlátozott voltát azonban mindig a VULG. minősítéssel jeleztük.

A szótár felépítése az alábbi alapelvek szerint készült:

1. A címszavak

A szólások adott címszó (hívószó, vezérszó) alatt magyarázattal ellátva szerepelnek. A címszó alakváltozatai szögletes zárójelben állnak: **BEGY [BÖGY]**. Tompa zárójelben jelezzük azoknak a címszavaknak az elvont alakját, amelyek a mai nyelvállapot szerint kizárólag csak állandósult szókapcsolat elemeként fordulnak elő: (**FARKASSZEM**). Az utaló címszó szerkezete a következő: **VITORLA → FÜL**

2. A szócikkek felépítése

2.1. A címszavak ábécérendben követik egymást, és szócikkbokrot alkotnak, melyen belül a vastagon szedett és • jellel bevezetett állandósult szókapcsolatokat betűrendben soroltuk be.

A szókapcsolatokat általában a legsemmlegesebb alakjukban adjuk meg. Az ige, hacsak nem más alakban rögzült, mindig egyes szám harmadik személyben szerepel. A szókapcsolaton belül kerek zárójelbe kerülnek a kifejezésbe beilleszthető, de tetszés szerint el is hagyható elemek: *vki olyan (vékony), mint az ujjam*. A szócikken belül a szókapcsolatok alakváltozatait, szerkezeti változatait esetenként szögletes zárójel között

jelezzük. Ha a változatokon belül szinonimák is lehetségesek, ezeket a „v.” rövidítéssel választjuk el egymástól: *vmi vkít szíven talál [üt v. szúr]*.¹

A szólások használatát, mondatba illesztését megkönnyítő vonzatokat dőlt betűvel és a szokásos szótári rövidítésekkel (*vkinek, vmitől, vmilyen* stb.) jelöljük: *vki vkinek beszél a fejével*. Ha a vonzat nem kötelező, azt kerek zárójelben adjuk meg: *vkinek (vmitől) leesik az álla*. A kezdő helyzetben lévő *vkinek, vminek* stb. vonzatokat a szólások betűrendbe állításakor nem vettük figyelembe.

Azok az időbeli, csoportnyelvi és stílári jegyek, minősítések, amelyek a kifejezések használatát elsősorban a nem anyanyelvi használó számára döntő módon befolyásolják, és a szélesen értelmezett semleges nyelvhasználattól egyik vagy másik irányban élesen eltérnek, közvetlenül a szókapcsolat mögött és az értelmezés előtt szerepelnek kiskapitális betűtípussal, ha az egész szókapcsolatra vonatkoznak: *vki, vmi vkinek púp a hátán* BIZ., PEJ. ‘kellemetlen, vmely tevékenységben akadályozó, zavaró személy v. dolog, körülmény’. Előfordulhat, hogy a szókapcsolatnak több jelentése is van, és egy-egy ilyen minősítő jegy csak valamelyik – a) vagy b) – jelentésére vonatkozik. Ekkor a minősítés a jelentést megkülönböztető betű és az értelmezés közé kerül: *vki, vmi lábra kap a)* ‘(betegség után felgyógyul, megerősödik’; b) ‘(vmely szokás, mozdalom) általánossá, divatossá válik, elterjed’; c) TÁJ. ‘megnő vki, vmi’; d) RÉG. ‘anyagilag helyrejön vki’; e) TÁJ. ‘kézen-közön eltűnik vmi’. Több minősítő jegy megléte esetén azokat az alábbi sorrendben adjuk meg: időbeli, csoportnyelvi, stílári jegy. Ezek a minősítő jegyek egyrészt a szókapcsolatok valamelyik eleméből következnek, másrészt – és talán gyakrabban – a szövegtípusból, a beszédhelyzetből, a beszélőpartnerek egymáshoz való szociális viszonyából fakadnak. A lexikai minősítések kialakításában a forrásmunkák között megadott szótárakra támaszkodtunk. A „Rövidítések és jelek” című részben soroljuk fel a használt minősítéseket és meghatározásaikat.

A kifejezés és a lexikai minősítés után következik a szólás minél pontosabb, a használatára vonatkozó és értékelő mozzanatokot is tartalmazó értelmezése, jelentésmagyarázata (lásd az előzőekben elemzett **lábra kap** példát). A jelentésmagyarázatokon belül azokat az alakokat, amelyek használata nagyon gyakori vagy kizárólagos, továbbá a szókapcsolatok jellegzetes használatára utaló megjegyzéseket kerek zárójel között tüntetjük fel. Pl.: *vkinek gombóc van a torkában* (gyakran izgalomtól, idegességtől) elakad vkinek a hangja, nem v. alig tud megszólalni, beszélni.

¹ Jóllehet a tagmondatokat bevezető „vagy” szó előtt a magyarban általában vessző áll, e kötőszó rövidített, a szótárszerkesztésben megszokott „v.” változata esetében eltekintettünk e szabály következetes – és a szótári alakokban, meghatározásokban inkább zavaró – érvényesítésétől.

2.2. A szócikk végén további kiegészítő információkat találhat még esetenként az érdeklődő használó.

2.2.1. A címszóban szereplő testrész egyéb, használati, stilisztikai minősítéssel is ellátott szinonimái és a velük alkotott szólások egy függőleges vonal mentén felsorolva. A **FEJ** címszóhoz például a **BURA** SZLENG, **FŐ** VÁL., **KOPF** BIZ., **KOPOLTYÚ** BIZ., **KUPA** BIZ., TRÉF. rokon értelmű szavakat kapcsolunk, mert ezek további szólások alkotóelemeiként is megjelennek. A szinonimikus kapcsolatot a ~ jel ábrázolja.

FEJ ~ BURA SZLENG

- *vkinek (majd) szétmegy [szétrobban] a burája* SZLENG a) nagyon fáj vkinek a feje; b) nagyon ideges
- *vki tömi a buráját* SZLENG mohón eszik

2.2.2. A címszóban található testrész olyan átvitt, metaforikus jelentésű szóösszetételekben is szerepelhet, amelyek funkcionálisan nagyon hasonlítanak a szólásokra, csak éppen nem több alkotóelemből állnak (pl. **fejes, keményfejű, derekas, darázsderék**). A szócikk végén esetenként ilyen példákat is felsorolunk – két függőleges vonal mentén – használati minősítéssel és definícióval kiegészítve. Ha ezek szólásokban is előfordulnak, azokat a • jel vezeti be. A **KÖRÖM** címszó példáján illusztrálva:

KÖRÖMFEKETÉNYI BIZ. nagyon kevés

KÖRÖMSZAKADTÁIG, KÖRÖMSZAKADTIG ereje, kitartása legvégső határáig

- *vki vmit körömszakadtig csinál* (főleg a 'dolgozik', 'harcol', 'ragaszkodik', 'tagad', 'véd' igékkel) nagy erőfeszítéssel, egészen addig csinál vmit, amíg erővel bírja

OROSZLÁNKÖRÖM VÁL. nagy tehetség előjele

- *vki megmutatja (az) oroszlánkörmeit [oroszlánkörmeit mutogatja]* (sportoló, művész) már fiatalon megmutatja tehetségét (**VASKÖRÖM**)

- *vki vaskörmöt hány* TÁJ. köztökdök

3. A szómagyarázat

Gyűjteményünk szólásaiban, közmondásaiban számos olyan régies, tájnyelvi szó található, amelyeknek jelentését az átlagos mai nyelvhasználó nem ismeri. Ezeket a kifejezésekben csillaggal (*) jelöltük és a szólás után megmagyaráztuk.

E szómagyarázatokat egybegyűjtve a szótári rész után külön listában is közreadtuk.

- **Úgy nyakon ütlek, meg se kelebicéled* magad!** TÁJ. {fenyegetés kifejezése: nagyon elverlek!} – **Kelebicél*: kapálódzik, vergődik, itt: meg se tudsz mozdulni.

4. A mutató

Amint azt már fentebb jeleztük, a szótári részben az egyes testrészek által alkotott szócikkek végén érdekességként olyan, többnyire átvitt jelentésű összetett szavakat (monofrazémákat), illetve a velük képzett állandósult szókapcsolatokat soroltunk fel, amelyekben az adott testrész szerepel (például a **szív** szócikk végén lévő listában olvasható a **szívbajos** szó és a **nem szívbajos** kifejezés is), és amelyek szótárunkban nem voltak címszavak. E mutató segítségével könnyen megtalálható az a szócikk, amelynek végén ezek a szavak és szólások jelentésmagyarázatukkal együtt tanulmányozhatók (pl. **szívbajos** → szív, **nem szívbajos** → szív).

Budapest, 2013. február

Bárdosi Vilmos

Rövidítések és jelek

BIZ.	bizalmas, fesztelen, közvetlen
GÚNY.	gúnyos, ironikus
ID.	idegen szó
ill.	illetőleg, illetve
NÉP.	népnyelvi, a stílusnak népies színt adó
PEJ.	rosszalló, elítélő, lekicsinylő
RÉG.	régi, régies, elavulóban, kiveszőben lévő
SZAK.	szaknyelvi
TÁJ.	tájnyelvi, nyelvjárási
TRÉF.	tréfás
v.	vagy
VÁL.	választékos, irodalmi, emelkedett
VULG.	durva, közönséges, sértő, vulgáris
<i>vkj, vmi</i> stb.	valaki, valami stb.
;	a jelentéseket választja el
•	szólásokat, közmondásokat jelöl
*	szómagyarázat
→	utalás: lásd ott!
()	a mai nyelvállapot szerint csak szólás elemeként előforduló címszó elvont alakját jelzi
()	a) nem kötelező elem az állandósult szókapcsolatban vagy annak értelmezésében b) gyakori v. kizárólagos használatköri megszorítás a szólás értelmezésében
[]	a címszó alakváltozatait v. a szókapcsolatok szóállományá- nak változatait jelöli
{ }	helyzetmondat, szólásmondás, közmondás meghatározása

Forrásmunkák

- A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
- BÁRDOSI VILMOS (főszerkesztő): *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2003.
- BARÓTI SZABÓ DÁVID: *A magyarság virágai.* Komárom, 1803.
- CSEFKÓ GYULA: *Szállóigék, szólásmódok.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2001 [A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 28, 1930¹].
- KERTÉSZ MANÓ: *Szokásmondások.* Helikon, Budapest, [1922¹] 1985.
- KISS GÁBOR: *Magyar szókinctár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- KÖVECSE ZOLTÁN: *Magyar szlengszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- Magyar értelmező kéziszótár.* Szerkesztette: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. – Második, átdolgozott kiadás. Főszerkesztő: Pusztai Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- MARGALITS EDE: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Kókai Lajos, Budapest, 1896.
- MIHÁLYI JÓZSEF: *Magyar szólások és fordulatok.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1963.
- O. NAGY GÁBOR: *Magyar szólások és közmondások.* Gondolat, Budapest, [1966] 1976².
- PACZOLAY GYULA: *750 magyar közmondás és szólás.* Veszprémi Nyomda Kft., Veszprém, 1991.
- PÓRA FERENC: *A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve.* Gondolat, Budapest, [1907¹] 1991.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES: *Szólások és közmondások.* Osiris, Budapest, 2009.
- Új magyar tájszótár. I–V.* Főszerkesztő: B. Lőrinczy Éva. Szerkesztő: Hosszú Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.